תצוגת הצמחים במוזיאון הטבע הראשון בארץ ישראל

אורי רוזנברג agron@netvision.net.il

———————————-

תקציר: בשנת 1919 הוקם בתל-אביב מוזיאון הטבע הראשון בארץ ישראל, שריכז אוספים מתחום הבוטניקה, הזואולוגיה, מינרלוגיה ופלאונטולוגיה. מקימי המוזיאון היו מחלוצי מדעי-הטבע בארץ ישראל, והצמחים שהוצגו מעידים על הידע הבוטני של אותם ימים, על הזיקה למקורות היהודיים ועל הישגי החקלאות והייעור שהחלו להתבסס אז על עקרונות מדעיים.
==========

בתאריך כ"ט סיון התרע"ט (1919) הופיע בכתב-העת **קוּנטרֶס** – בטאונה של התאחדות ציונית סוציאלית של פועלי א"י "אחדות העבודה", דיווח שכותרתו: **"תערוכת חֹמר לבית-אֹסף חקלאי בארץ-ישראל".** וזו לשון הדיווח (בכתיב חסר, כנהוג אז):
"באגף המחלקה החקלאית של המשרד הארץ-ישראלי ביפו "נערך" לפני הקהל אותו החמר שנאסף עד עכשו ע" מר אטינגר ועוזריו, בתור התחלה לבית-אסף חקלאי בארץ. [...] עבודה רבה ותכליתית שקועה בכל פרט ופרט ובכל פנה וזוית המתעלמת מעין "הסוקר" המרפרפת. תערוכת-מעט זו צריכה הסתכלות, צריכה למוד עם ספר ביד. על כלה טבוע חותם של התחלה תרבותית-מדעית נאה. גם בסדור – עד הקטנות ועד בכלל – נכר הטפול הנאמן, התרבותי. החמר, ערוך בצורה מתוקנה, הִשרה על ששת חדרי-התערוכה השראה מיוחדת; והיה בחדרים אלו, שכלם (מלבד המסדרון) אינם נוחים כלל לתערוכה, גם מראה-עינים, וגם הלך-נפש".

לדפים המקוריים בקונטרס

היה זה מוזיאון הטבע הראשון בארץ-ישראל. קדמו לו תערוכות ותצוגות זמניות (ביניהן של אפרים וחנה רובינוביץ-הראובני בביתם בשנת 1918), אך זה היה מוזיאון של ממש, אשר נועד להתקיים במשך זמן ממושך ולהוות משכן לאוספים בתחומים מגוונים. על הצד הבוטני היה אחראי האגרונום ברוך צ'יזיק (המוכר בזכות האנציקלופדיה "אוצר הצמחים", "צמחיאל" ופרסומים רבים אחרים). על תצוגת בעלי-החיים היה אחראי הזואולוג ישראל אהרוני ואת המוצגים מתחום המינרלוגיה והפאליאונטולוגיה סיפק ד"ר נתן שלם (שמספרו

"עמק החולה" ציטטתי ברשימה הקודמת במדור זה). היו אלו מחלוצי מדעי-הטבע בארץ ישראל, בטרם הוקם פה ממסד אקדמי (האוניברסיטה העברית נוסדה רק ב-1925).על כולם ניצח **עקיבא אטינגר**, איש רב-פעלים, אודותיו ארחיב בהמשך. ברשימה זו אתרכז באזכור המוצגים הבוטניים, כפי שהופיעו בדיווח המצוטט. דיווח זה מאפשר להתוודע לצמחים החשובים ביותר, אשר היו ראויים לתצוגה לציבור הרחב ביישוב הארץ ישראלי המתפתח לאחר מלחמת העולם הראשונה, ולנסות לזהותם על פי שמם העברי שהיה מקובל אז. היו אלו ימים של ראשית הייעור בארץ ישראל והגדלת מגוון מיני העצים והצמחים בשטחי המטעים והשדות החקלאיים. נשוב לדיווח מ-**קונטרס** (בסוגריים מרובעים – הערות , הסברים ותוספות של מחבר הרשימה):

"**חדר ב**. – מזיקים מעולם החי והצומח: [...] מהצמחים (בצורה מיובשת): העלֶקת (ארבנכה), הכשותה [***כשות השדות***, בתלמוד – כשותא], היבלית, חילף, זוּן לבן ושחור ועוד. [...] **חדר** ג. דוגמה של התפתחות אֹרן-הסלע, הזרוע גרעינים במקום-גדולו – שתילים מגיל שונה, מבן-שמן ומקבוצת-היעור על הכרמל (מיובשים); מערכת של ששים "מיני" עצים וצמחים, הנזכרים בשמותיהם בתנ"ך: פרחם, או זרעם, בקנה-זכוכית ומתחת-השם. ביניהם מכירינו הטובים מימי הילדות: גַּד, אבֶּה, גמֶּא, חֶלבנָה ולבונה, קֶצַח וכמון. גם הֶעָרָב [***צפצפת הפרת***]: בן תקופה גיאולוגית קדומה, נמצא בעמק הירדן ועל נהר פרת. בארופה נפגש רק בצורה מאובנת. הרתֶם והאֶשל – עצים הגדלים גם במדבר ועל חולות-הים הנודדים (דונות). על יתר הקירות – דוגמאות של עֵצָה: עצת-אגוזה, אלון, בטנים [כנראה ***אלת הבטנה***,פיסטוק], צפצפה; אגס-היער [***אגס סורי***] (מהרי-ירושלם), מין מיוחד, ארץ-ישראלי, שכַּנָתו חשובה, בכדי להרכיב עליה אגסים קולטוריים; עצת העוזָרד [***עוזרר***], (בערבית זַערוּר); עצת הזית והדֹלֶב (פלטנוס), האחרון – מין המיוחד לארץ ישראל. עצת התות השחור ו"המֶז". כל העצים האלה למיניהם טובים למלאכת-עץ שונה. [...] בפנה אחת של החדר – צמחים חיים, נבטים ונטיעים רכים, בני שנתיים שלש: ברחיחטון, תויה מזרחית, אגוז, חרוב, אורן מארם-צובא [***אורן ירושלים***], קזרינה [***קזוארינה***]. [...] **חדר ד.** (המסדרון) ציורים מקוריים, הנועדים לתאור מדעי של פירות הארץ (אטלס פומולוגי), מעשה ידי הציר הצעיר אהרן לוי. בין הציורים: השקד, אפרסק, רמון, צבר (זה האחרון מרהיב ביחוד את העין במסירת-צבעים דקה ונאמנה). אגס-היער, שקמה; מערכת שלמה של ציורי תפוחי-הזהב למיניהם, ציור הלימון והצטרוס הנחמד (מנדרין); בציורים שהקדיש הציר לאטלס על שם המנוח בורוכוב: המֵילה האטד, השׂוֹכָה [אולי ***שיטת המשוכות***].

לארך הקירות, בתבות-סדר "זרעים". הזרעים מסודרים קבוצות-קבוצות לפי תפקיד הצמחים ושמושם בחיים. הזרע של קורטום (חריע) [***קורטם הצבעים***], שמפרחיו מכינים

את צבע הארגמן ומהזרע עוצרים שמן; הזרע של צמחי המִטוֶה (קנבוס [***קנביס***], צמר גפן [***כותנה***]); קשוא-הספוג (רחובות); זרע צמחי-התבלין; זרעיני הירקות והקטניות; זרע צמחי המספוא והדגן. בסך-הכל כ 300 מיני זרעים; הזרע של צמחי-שמן: ביניהם 5 מיני קיקיון, הטובים לשמן, ומין אחד מזנזיבר, עץ-נוי.

על החלונות – צנצנות שמורים (קונסרבים): חשחש, תפוחי-זהב, קורקס או קולַקַס (מין ירק הנזכר בתלמוד, ושהערבים בארץ משתמשים בו הרבה) [***קולקס נאכל***]; שימורי-האֶבְיוֹנָה (העץ נקרא צָלָף; הפרח – קפריסין; והנצן – אביונה) על יד שמורי-האביונה – דברי התלמוד על הצלף. "שלשה עזים בעולם: ישראל – באומות, כלב – בחיות, תרנגול בעופות. ויש אומרים: גם צלף באילנות"; שמורים יפים של האכר ברוֹזָה ממוצא [שמואל ברוזה, סבו של פרופ' מאיר ברוזה, זכה לביקור של הרצל במשקו, שם נטע הרצל ברוש, שנחשב בטעות לארז] – אפרסקים, משמש, זיתים – ושמורי-הירקות, כבושים ומיובשים, אשר עתה הוכנו ע"י קבוצת פועלים בפתח-תקוה, בהוראתו המעשית של מר גרזובסקי. השמורים הם של גזר, סלק, תפוחי-אדמה, עגבניות, חצילים, שעועית, קשואים. על יד השמורים – פרחי-אלמות "צרורים" (מיובשים); הזרעים של הפרחים האלה נשלחו לקבוצות הפועלות בכל המקומות. הכונה היא שצרירת פרחי האלמות תוכל להתפתח לתעשיה. אך רק בקבוצה אחת גדלו ויבשו את הפרחים. [...] עשרות מינים של צמחים, אשר נאספו על החולות של ראשון ויפו, והמראים לנו, כי הצמחיה של החולות אינה כל כך עניה."

עד כאן לשון הדיווח משנת 1919.

כמה הערות אודות הצמחים הנזכרים לעיל:

א. **חלבנה ולבונה** הם שנים מ-11 הצמחים שנכללו בתערובת הקטורת, אשר הוקטרה במשכן ובבית המקדש, יחד עם מור, צרי, צפורן, קנמון ועוד. מקובל לחשוב שחלבנה הוא מין של **כלך** ואילו הלבונה היא שרף המופק מקליפת עץ שיובא מאפריקה ב"דרך הבשמים". מסקרן לדעת אלו צמחים אכן הוצגו בשמות אלו במוזיאון.

ב. אבָה – צמח מים, כנראה מין של ***גומא***. מקור השם באכדית: אֵבֶּה – צמח נחלים וביצות, וגם בשיר השירים מופיע הצירוף "איבי נחל".

ג. עֲרָב – הכוונה לעץ ***צפצפת הפרת***, אשר צורת עליו גרמה לבלבול במקורות היהודיים עם צמח הערבה. אלו עצי ה**ערבים** הנזכרים במזמור קל"ז בתהלים "על נהרות בבל שם ישבנו גם-בכינו בזכרנו את ציון, על ערבים בתוכה תלינו כינורותינו". לכן מזכיר המחבר את נחל פרת.

ד. אורן ארם-צובא הוא כמובן ***אורן ירושלים***. שמו המדעי של המין ***Pinus halepensis*** הוא על שם העיר ח'אלב שבסוריה, היא ארם-צובא.

ה. עוזרר – בתחילה נקרא העץ עוזרד, אך בהשפעת השם הערבי – זערור (שפירושו זעיר), שונה שמו לעוזרר. מקור השם זעיר הוא שמו העממי "תפוח זעיר", להבדילו מן התפוח הרגיל.

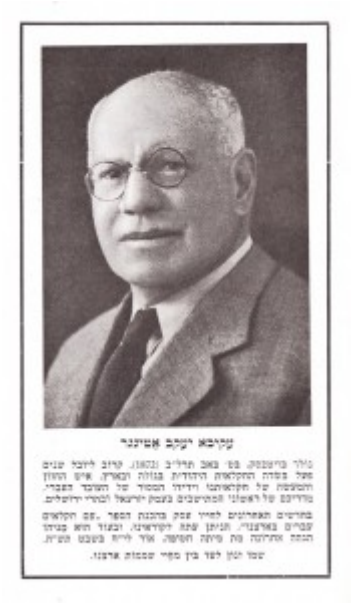
ו. קשוא הספוג – זהו הצמח הטרופי ממשפחת הדלועיים ***Luffa*** – המכונה בטעות ליפה, שפריו המיובש שימש כספוג רחצה.

ז. **קולקס או קורקס** – זהו הצמח ***קולקס נאכל*** (קולקס הקדמונים) *Colocasia esculenta* ממשפחת הלופיים, אשר פקעותיו נאכלות ומשמשות גם לנוי.

ח. לא זוהו הצמחים הנקראים לעיל: זון לבן ושחור, שוּכָה, , מֵז.

מי היה עקיבא אטינגר?

כאמור, מוזיאון הטבע, או כפי שנקרא בכתבה "בית-אוסף" היה יוזמתו של האגרונום עקיבא אטינגר. עקיבא אטינגר (1872 – 1945) היה נוכח בצמתים החשובים ביותר של מפעל ההתיישבות הציונית בארץ ישראל, לצידם של אישים כחיים ויצמן, נחום סוקולוב, ארתור רופין, יוסף ויץ ויהושע חנקין, אך לא נכנס, משום מה, לפנתיאון הלאומי. הוא היה שותף בניסוח הצהרת בלפור!, ייסד את הגדוד העברי עם טרומפלדור וז'בוטינסקי, פעל להכשרת יהודים לעבודה חקלאית באירופה ובדרום אמריקה. בין תפקידיו – ראש המחלקה החקלאית ב"משרד הארץ ישראלי", מנהל המחלקה להתיישבות חקלאית של ההסתדרות הציונית ומנהל מחלקת הקרקעות של קק"ל. אני רואה בו את אחד האנשים המרכזיים אשר החדירו עקרונות מדעיים לתכנון וניהול התשתית להתיישבות חקלאית ולייעור בארץ ישראל. למשל – ההבנה שאת הביצות אפשר לייבש רק בעזרת תיעול וניקוז ולא על-ידי נטיעה מסיבית של עצי אקליפטוס. כאשר החלה הקק"ל בפעולות הייעור הם נטעו חורשות של עשרות אלפי עצי זית (בן-שמן 1908) ואטינגר היה זה שדחף להשתמש בעצי סרק ולייער שטחים הרריים שאינם ראויים לעיבוד חקלאי, למשל בהר כרמל. אטינגר הקים יישובים רבים, בעיקר בעמק יזרעאל, הכניס לארץ גידולים חדשים, בין היתר בננות, אספסת, עצי פרי נשירים וענבי מאכל. בשנת 1936 החל לערוך ולהוציא לאור את ירחון "השדה", שבו גם אני זכיתי לפרסם מאמרים.

המקור: ספרו של אטינגר "עם חקלאים עברים" (1945). התמונה במסגרת שחורה משום שהמחבר נפטר בעת הגהת הספר ולא זכה לראותו בדפוס.

בספרו "**עם חקלאים עברים בארצנו**" (אטינגר, 1945, 122 – 125) מספר אטינגר על הקמת המוזיאון:
"הצגתי למוזיאון את המטרה לאסוף דוגמאות מן העושר הטבעי של ארצנו, מן החי, הצומח והדומם, ומכל מה שהיהודים יצרו או חידשו בשדה החקלאות בארץ לכל ענפיה, בתוספת ביאורים מובנים לכל, לכל שדרות הציבור, לתלמידי בתי-הספר ולחובבי טבע – כדי לנטוע בלבם חיבה לארץ ולחקלאות. [...] נוסף לתפקיד העיקרי – ההסתכלותי-הלימודי – הוטל על המוזיאון התפקיד התעמולתי של הכשרת הלבבות לטבע הארץ."
המוזיאון התחיל את דרכו בתל-אביב, פינת רחוב הרצל ואחד-העם, מול הגימנסיה הרצליה. בשנת 1920 עבר לירושלים. כאשר יצא עקיבא אטינגר לדרום אמריקה בשליחות קרן היסוד, בשנת 1928, חוסל המוזיאון, ובהעדרו נארזו האוספים המרובים ונמסרו למחלקות שונות של האוניברסיטה העברית בירושלים.

ספרות:

קונטרֶס 1919 בטאונה של התאחדות ציונית סוציאלית של פועלי א"י "אחדות העבודה".
אטינגר ע 1945 עם חקלאים עברים בארצנו, עם עובד, ספריה "לדור".

==========

כל הזכויות שמורות ל"כלנית" ©

ציטוט: רוזנברג, א. 2014. חלון אל העבר -תצוגת הצמחים במוזיאון הטבע הראשון בארץ ישראל , כתב-עת "כלנית" מספר 1.
https://www.kalanit.org.il/?p=1175
==========